

14 Ποίηση και Λεξικογραφία: Τα 561 λήμματα του Λεξικού Καβάφη

Χρυσούλα Καραντζή

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το Λεξικό Καβάφη, το οποίο απόκειται στο Αρχείο Καβάφη και πρόκειται να εκδοθεί εντός του 2013 από τον Μιχάλη Πιερή στις εκδόσεις Ίκαρος, έχει απασχολήσει τους ειδικούς ήδη από το 1963, όταν ο Γ. Π. Σαββίδης το ανέφερε σε δημοσίευσμά του στη «Νέα Εστία». Το 1983 σε άλλη σχετική ανακοίνωσή του ο Σαββίδης παρέθεσε και τον σχετικό κατάλογο λέξεων. Ενώ αναμένουμε τη σημαντική αυτή καθαφική έκδοση που έχει ήδη καθυστερήσει σημαντικά, η δική μας ανακοίνωση -βασισμένη στην καταγραφή Πιερή που μας παραχωρήθηκε από το Αρχείο Καβάφη- παρουσιάζει τις ποικίλες ενδιαφέρουσες όψεις του πονήματος αυτού του Καβάφη: η λεξικογραφική του μέθοδος, η χρησιμότητα του λεξικού για τον ίδιο και τους φίλους του, η αξιοποίησή του για τη φιλολογική και υφολογική μελέτη των ποιημάτων του είναι μόνο οι κυριότερες από αυτές. Άλλωστε, ο Καβάφης δεν ήταν ο μόνος λογοτέχνης που ασχολήθηκε στο εργαστήριό του με τα λεξικά, τα μελέτησε και τα συμπλήρωσε ερασιτεχνικά. Η ανασφάλεια του ανθρώπου που ακόμα κατακτούσε τα ελληνικά συμβαδίζει, στην περίπτωση του Καβάφη, με τη σχολαστικότητα ενός σχεδόν επαγγελματία λεξικογράφου με προωθημένες αντιλήψεις και συγκροτημένη μέθοδο (παράθεση συμφραζομένων, λέξεις της προφορικής γλώσσας, παρατηρήσεις για την ορθογραφία, τη χρήση και την ερμηνεία, επιμελείς αποδελτιώσεις, αποκόμματα, παραπομπές σε εκδόσεις, εφημερίδες, άλλα λεξικά, βραχυγραφίες, κλπ.).

Poetry and Lexicography: The 561 lemmas of Cavafy's Dictionary

Chryssoula Karantzi

ABSTRACT

The Dictionary of Cavafy has remained unpublished in the Cavafy Archive for many years –it will be published in 2013 by Michalis Pieris (Ikaros Publishing). It has concerned specialists since 1963, when G.P. Savidis made a relevant publication in "Nea Estia". In 1983, Savidis published the list of lemma-words in another relevant paper. While expecting this important publication, already significantly delayed, our paper -based on Pieris' transcription -bestowed on us by the Cavafy Archive- presents various interesting aspects of this work of Cavafy; his lexicographical method, the usefulness of the dictionary for himself and his friends, its exploitation for the literary and stylistic study of his poems are only the most important of them. Besides, Cavafy was not the only writer who worked in his laboratory with dictionaries, studied and completed them as an amateur. The insecurity of a man who was still learning modern Greek goes with, in the case of Cavafy, the meticulousness of an almost professional lexicographer with advanced concepts and structured method (context quotations, words of spoken language, comments for spelling, usage and interpretation, diligent indexing, clippings, links to publications, newspapers, other dictionaries, abbreviations, etc.).

0 Εισαγωγή

Ο Καβάφης (1863-1933) έχει αποτελέσει αντικείμενο μακρόχρονης μελέτης από επιστήμονες και ομοτέχνους του σε όλο τον κόσμο. Το έργο του, κυρίως τα 154 «αναγνωρισμένα» ποιήματά του (αλλά και τα 75 «ανέκδοτα» και τα 27 «αποκηρυγμένα»), έχει γνωρίσει πολλές εκδόσεις, ενώ θεωρείται, μαζί ίσως με τον Καζαντζάκη, ένας από τους πιο πολυμεταφρασμένους νεοέλληνες λογοτέχνες. Το Αρχείο Καβάφη περιήλθε στην κατοχή του Γ. Π. Σαββίδη το 1969 μετά το θάνατο Σεγκόπουλου. Εκεί βρίσκεται το ανέκδοτο μέχρι σήμερα *Λεξικό* του Καβάφη, το οποίο θα μας απασχολήσει εδώ. Γνωρίζουμε από τη βιογραφία του Καβάφη ότι από πολύ νέος, κατά τη διάρκεια της δεύτερης διαμονής του στην Αλεξάνδρεια (1878-1881), φιλοδοξούσε ή είχε αρχίσει να συντάσσει ένα ιστορικό λεξικό, ενώ φοιτούσε στο Εμποροπρακτικό Λύκειο «Ερμής» και χρησιμοποιούσε ήδη τις δημόσιες δανειστικές βιβλιοθήκες για την έρευνά του.

1 Το Λεξικό Καβάφη

Το *Λεξικό* Καβάφη αναφέρεται από τον Γ. Π. Σαββίδη (1985) μεταξύ των χειρογράφων του Αρχείου Καβάφη: «Ξεχωριστά πρέπει να αναφερθεί το *Λεξικό* του Καβάφη, μια χρηστική συλλογή ασυνήθιστων λέξεων ή νεολογισμών συνοδευμένων από αποκόμματα εντύπων ή αντίγραφα περικοπών όπου απαντούν, με ένα σχεδιάσμα κατατοπιστικής εισαγωγής» [Ο Σαββίδης το μνημονεύει ήδη στο *Γλωσσάρι για τον «Δωδεκάλογο του Γύφτου»* (ανάπτυπο από τον γ' τόμο των *Απάντων* Κωστή Παλαμά, Γκοβόστης-Μπίρης, 1963, σ. 459-479), σ. 10, σημ. 2, ενώ κάνει και σχετική πρόδρομη ανακοίνωση της εισαγωγής και όλων των λημμάτων του *Λεξικού* στις 18 Μαΐου 1983 στην «4η Ετήσια Συνάντηση του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.» — βλ. *Μικρά Καβαφικά*, Β', Β15].

Πρόκειται μια χρηστική συλλογή 561 λέξεων τις οποίες αποδελτίωνε ο ποιητής, κατά την περίοδο 1891-1917, από τα διαβάσματά του αλλά και από υλικό της προφορικής γλώσσας, από τυχαίες κουβέντες και συζητήσεις. Στο Αρχείο Καβάφη απόκειται προσχέδιο εισαγωγής στη συλλογή αυτή, την οποία σκόπευε να δημοσιεύσει:

*«Η αρχή αυτής της μικρής συλλογής λέξεων ήτο η επιθυμία να συμπληρώσω ένα Λεξικόν το οποίον μεταχειριζόμουν πολύ και το οποίον μ' εστάθη πολύ χρήσιμον. Ο διαπρεπής λόγιος ο οποίος το είχε συνθέσει περιέλαβε στο έργον του πολλές λέξεις της δημοτικής, περισσότερες από κανέναν άλλο λεξικογράφο που θυμούμαι. Το λεξικόν του, καθώς είπα, μ' εστάθη πολύ χρήσιμον, και απεφάσισα, οσάκις συναντούσα **καμμιά λέξι έμορφη ή εκφραστική** που να μη βρίσκεται εντός αυτού, να την αντιγράψω σ' ένα*

*χαρτάκι και να παραθέτω και την φράση ανάμεσα που βρίσκεται, και να βάζω το χαρτάκι
μες στο Λεξικό, ώστε έτσι το βοηθητικόν μου βιβλίον να γίνεται ακόμη βοηθητικώτερο. Οι
λέξεις που σύναζα ήσαν κυρίως της δημοτικής...».*

Η φιλόδοξη πρόθεσή του να εκδώσει το *Λεξικό* έρχεται σε αντίθεση με την εκδοτική πρακτική που ακολούθησε με τα ποιήματά του. Όπως είναι γνωστό ο Καβάφης, όσο ζούσε, δεν εξέδωσε ποτέ ολόκληρο το ποιητικό του έργο, το οποίο, άλλωστε, συμπλήρωνε ως την τελευταία στιγμή της ζωής του. Ούτε, φυσικά, πραγματοποίησε ποτέ κάποια εμπορική έκδοση. Ακολούθησε ένα δικό του, ιδιόρρυθμο σύστημα έκδοσης και κυκλοφορίας του έργου, το οποίο και προκάλεσε πολλές συζητήσεις στο χώρο των καβαφικών μελετών. Σύμφωνα με τον Γ.Π. Σαββίδη (1992), υπήρξαν τρία διαφορετικά στάδια εκδοτικής τακτικής, σε «μονόφυλλα», «τεύχη» και «συλλογές», τα οποία αντιπροσωπεύουν τρεις διαφορετικές φάσεις στην ιστορία της καβαφικής ποίησης. Η μέθοδος των «μονόφυλλων» χρησιμοποιείται από το 1891 ως και το 1904, οπότε ο ποιητής τυπώνει το πρώτο «τεύχος» με 21 ποιήματα. Η πρώτη χρονολογική «συλλογή» του κυκλοφόρησε, ιδιωτικά πάντα κατά την πάγια τακτική του, το 1912 και η πρώτη θεματική «συλλογή» του το 1917. Για πρώτη φορά συγκεντρωμένο ολόκληρο το σώμα της αναγνωρισμένης καβαφικής ποίησης, κυκλοφόρησε το 1935 με επιμέλεια της Ρίκας Σεγκοπούλου.

Οι Καβαφιστές ταυτίζουν το λεξικό στο οποίο αναφέρεται ο Καβάφης στην εισαγωγή του με το Λεξικό της ελληνικής γλώσσας του Σκαρλάτου Δ. Βυζάντιου. Αυτό το λεξικό άρχισε να το γεμίζει με χαρτάκια που έπεφταν έξω και χάνονταν. Έτσι ο ποιητής αρχίζει να συντάσσει σε ιδιόγραφα λεξικογραφικά δελτία λήμματα λέξεων, τα οποία ταξινομεί σε δέκα αυτοσχέδιους φακέλους σημειώνοντας επιμελώς στο εξώφυλλο κάθε φακέλλου ποια γράμματα περιλαμβάνει και στο οπισθόφυλλο το σύνολο των δελτίων του. Το *Λεξικό* Καβάφη ξεκινά ως μια μικρή συλλογή λέξεων, ένα συμπλήρωμα-προσθήκη σε ένα άλλο ήδη υφιστάμενο λεξικό, το οποίο χρησιμοποιούσε ο Καβάφης. Η σύνταξη του *Λεξικού* κράτησε «για μερικά χρόνια», όπως αναφέρει ο ίδιος ο Καβάφης στην εισαγωγή του, ενώ η ενασχόληση του Καβάφη με αυτό φαίνεται να ατονεί μετά το 1917, ίσως επειδή αισθάνεται ότι κατέχει πλέον τη γλώσσα. Απευθυνόταν σε κάποια κοινότητα ανθρώπων με κοινό κώδικα: «*Για χρήσιν μου και χρήσιν –αν ήθελαν- των φίλων μου*».

Ο Καβάφης γράφει σε κομμάτια χαρτί στο μέγεθος ενός συνηθισμένου δελταρίου αποδελτίωσης. Σημειώνει τη λέξη και αντιγράφει το απόσπασμα του κειμένου μέσα στο οποίο απαντά, ή παραθέτει το απόκομμα της εφημερίδας και την παραπομπή. Άλλοτε δίνει εκτενή παραθέματα και αναλυτικές παραπομπές, αλλού μια σύντομη φράση και αόριστη

παραπομπή, ορισμένες φορές αντιγράφει βιαστικά και βραχυγραφίες, σπάνια σημειώνει στο ίδιο χαρτί δύο διαφορετικές λέξεις, ίσως επειδή δεν έχει πρόχειρο χαρτί.

Ποιο ήταν όμως το κριτήριο με το οποίο «συνάζει» τις λέξεις του ο Καβάφης;

«Οι λέξεις δεν είναι πολύ σπάνιες αλλά δεν είναι όσο γνωστές άξιζε να ήταν. Ήμουν αρκετά εκλεκτικός στη συλλογή των. Δεν εσημείωνα παρά όποια λέξη με φαίνονταν έμορφη ή χρήσιμη (και κάπως ασυνήθιστη). Ένα προτέρημα έχει η συλλογή μου, και προτέρημα πολύ μεγάλο· τες «παραθέσεις». Λεξικό χωρίς παραθέσεις, κατ' εμέ δεν είναι παρά μισό (και μήτε καν μισό) Λεξικό. Δεν αρκεί μόνον η ξηρή –και κάποτε αυθαίρετη –εξήγησης του λεξικογράφου διά μιαν λέξιν. Πώς μεταχειρίσθησαν την λέξι άλλοι λογοτέχναι πριν απ' αυτόν και ποια δύναμιν έχει ή ποια μορφή παίρνει η λέξι μέσα στην φράσι».

Συγκεντρώνει μεθοδικά λέξεις, σημειώνει τα ουσιαστικά στην ονομαστική και τα ρήματα στο α' ενικό. Σε πολλά δελτία σημειώνει εκφράσεις και σημασίες με την ένδειξη «*ασυνήθιστη έννοια*». Αξίζει να προσεχθούν ποιες λέξεις αποδελτιώνει και από πού, ποιες πηγές, λεξικά (βρίσκονταν όλα στη βιβλιοθήκη του;), συγγραφείς, εφημερίδες, έντυπα, γραπτές και προφορικές πηγές. Οι λογοτεχνικές αναφορές του είναι πλούσιες σε ποικιλία και εκτείνονται χρονικά από τον Διγενή Ακρίτα, το Χρονικόν του Μορέως, την Κρητική λογοτεχνία (Ζήνων, Γύπαρις, Ερωφίλη, Ερωτόκριτος), τον Πτωχοπρόδρομο ως τους Χριστόπουλο, Βηλαρά, Σολωμό, Πολυλά, Καζαντζάκη, Παπαδιαμάντη, Μωραϊτίδη, Σουρή, Λασκαράτο, Ξενόπουλο, Δροσίνη, Χατζόπουλο, Βλαστό, Πάλλη, Σικελιανό, Καρκαβίτσα, Χρηστοβασίλη, Παλαμά-**νεράιδος**, Βλαχογιάννη. Από πλευράς τεκμηρίωσης και πηγών, χρησιμοποιεί έγκυρες φιλολογικές εκδόσεις (Σάθας, Legrand), συλλογές λαογραφικού και γλωσσικού υλικού (Πολίτης-**γινωμένος**, Passow, Κουκουλές), ενώ τεκμηριώνει το υλικό του με παραπομπή σε ειδικές μελέτες και γλωσσολογικές-φιλολογικές εργασίες (Κοραής-**αερικό**, Ρερποτ, Dawkins, Γραμματική Ροντάκη).

Σε πολλές λέξεις ο Καβάφης δίνει μια απόδοση σε αγγλικά και γαλλικά και αναζητά συνώνυμα: «**πλησιάζει πάρα πολύ εις την έννοιαν του...**», «**ταυτόσημον του...**». Εξαιρετικά σημαντικό από γλωσσολογική και λεξικογραφική άποψη είναι ότι ο Καβάφης αναζητά και επισημαίνει την μορφολογική ποικιλία (π.χ στα λήμματα **ανεμοστρόβιλος, άστρο, μόνο, νιος, πλήρως, κάμαρα-κάμαρη, τίποτε**). Ακόμα, συγκρίνει σχολαστικά γραφές και ορθογραφίες από διαφορετικά λεξικά (π.χ. στο λήμμα **πολεμοφόδιον**). Αλλού παραθέτει ολόκληρη την οικογένεια λέξεων για να καταδείξει την παραγωγικότητα μιας λέξης

(**ρεκλάμα**). Στοιχειοθετεί τη γεωγραφική ποικιλία με παραδείγματα από τις νεοελληνικές διαλέκτους, ιδιαίτερα από την Κρήτη (**διαταύτως, τίβοτσι**), την Κύπρο (**διάβαν, δομή, κωμόδρομος, μακρύσιν, σήζινος**) και την Μ. Ασία (**λιόκρινο**). Παραθέτει σε χωριστά λήμματα παράλληλους τύπους αναδεικνύοντας λεξικογραφικά την ποικιλία με αυστηρά μεθοδολογικά κριτήρια (βλ. **άθελα-αθέλητα, βαστάγι-βαστάγιον-βαστάδι-βασταριό, γέρμα-γύρμα, έβγα-έβγασις, ερθωμένος-ερχωμένος**). Περιλαμβάνει λέξεις που συνοδεύονται από πλούσιες λαογραφικές πληροφορίες (**αγικό, κάης, νεραϊδος, παγανός**). Στο σημείο αυτό, θα μπορούσε κανείς να κάνει τον συσχετισμό με τον «Πίνακα λέξεων και φράσεων» των Ωδών του Κάλβου και το οικείο λήμμα *νηρηϊδες*).

Ο Καβάφης περιγράφει τους όρους χρήσης μιας λέξης, αν χρησιμοποιείται, πόσο και πού, αν ακούγεται στον προφορικό λόγο (κουβέντες που άκουγε στο δρόμο και από αυθεντικές συζητήσεις) βλ. πλήρως: «η δημοτική έχει το πλέρια». Ακόμα περιλαμβάνει και ναυτικούς όρους. Μάλιστα στο ειδικό λήμμα «ναυτικοί όροι» αντιγράφει τέτοιους όρους από ένα διήγημα του Κ. Δ. Βρατσάνου που δημοσιεύεται στην εφημ. *Ακρόπολη* (1897). Συγχρόνως αποδελτιώνει λέξεις που προέρχονται από τη γλώσσα των εντύπων, π.χ. **συγγραφή υποχρεώσεων** (εφημερίδες και περιοδικά όπως *Νέον Άστυ-Παναθήναια-Νέα Ελλάς*) και επιστημονικά κείμενα (π.χ. Παπαρηγόπουλος),

Πρόκειται κυρίως για λόγιες λέξεις και δάνεια, τα οποία προκρίνει σε σχέση με τις νεοελληνικές αποδόσεις, αφού η αποδελτίωσή του τεκμηριώνει τη χρήση τους. π.χ. **τσέκ-τσέκι, μοτίβο, φάρσα, κόπια**. Οι παρατηρήσεις του σχετικά με τις αποδόσεις προϋποθέτουν οξύ γλωσσικό προβληματισμό και γλωσσική μελέτη. Στο λήμμα **μπουφώνος**: *η λέξις «γελωτοποιός» δεν μπορεί να αντικαταστήσει το «μπουφώνος». Λέμε, «ο γελωτοποιός του βασιλέως, αλλά «κάμνει τον μπουφώνο». Ο Ducange (παραθέτων σίχον παλαιού ποιήματος «όσοι κι ανέτυχαν εκεί μαστόροι και μπουφούνιοι», το γράφει μπουφούνος, αλλά νομίζω ότι η γραφή του είναι εσφαλμένη. Εν πάση περιπτώσει η προφορά «μπουφούνος» δεν είναι πλέον εν χρήσει».*

Τον απασχολεί πολύ η μορφολογία, η κλίση, ειδικά ο σχηματισμός γενικής ενικού-πληθυντικού και γενικά του πληθυντικού, καθώς και ο τονισμός πάντοτε λαμβάνοντας υπόψη του και την καθημερινή χρήση: **ημερός, τα τράμα** («άρχισε να κυκλοφορεί στον προφορικό λόγο»). Υπογραμμίζει στοιχεία διαλεκτικής ή ιδιάζουσας σύνταξης, ή συγκεκριμένων χρήσεων π.χ. «*τελειώνοντας ο...*» με παράδειγμα από τον Παλαμά και την παρατήρηση «*πολύ καλή σύνταξις το «τελειώνοντας ο», δικός: «εμπορεί να γίνη χρήσις της λέξεως και άνευ κτητικής αντωνυμίας», εγώ: «εγώ εις την θέσιν του 'εμένα' ή 'εμέ' (...) Η εξής χρήση του 'εμέ' είναι αρκετά ασυνήθιστη».* Η παροικιακή ελληνική είναι μια από τις

διαλέκτους η οποία ορίζεται σαφώς στο υλικό που παρατίθεται στο *Λεξικό Καβάφη* (π.χ. **οκέλλα** «λέξεις εν καθημερινή χρήσει μεταξύ των εν Αιγύπτω Ελλήνων», τα **ρόλα** «η λέξεις εις το ουδέτερον γένος είναι πολύ εν χρήσει εις Κωνσταντινούπολιν και Αλεξάνδρειαν», «εις την Αίγυπτον ούτω λέγουν...», «προφορικώς» (=προφορική μαρτυρία).

Ως λεξικογράφος ο Καβάφης φαίνεται να υιοθετεί και προσωπικά κριτήρια γούστου και γλωσσικής αισθητικής για την αποδοχή ενός όρου: «ο όρος αυτός με φαίνεται πιο επιτυχής», «η προτιμότερα λέξεις», «ο προτιμότερος και ο επικρατέστερος τύπος», ενώ δεν λείπουν υφολογικά σχόλια: «κάποτε η χρήσις του έχει ενάργειαν περισσοτέραν της χρήσεως του...» και μετριασμοί όπως: *νομίζω, με φαίνεται*. Ακόμα ο Καβάφης αναζητεί μαρτυρίες αδιάλειπτης χρήσης στις διαλέκτους (δημοτική ποίηση, προφορικός λόγος παροικίας, κλπ.). Το κυριότερο κριτήριο επιλογής του τύπου μιας λέξης, το οποίο υπερισχύει του κριτηρίου της ορθότητας κατά τα κανονιστικά πρότυπα («**η ορθή λέξις**», «**εσφαλμένη**»), φαίνεται να είναι η αδιάλειπτη προφορική της χρήση: «**δεν είναι πολύ σύνηθες στο λαό**», «**συνηθέστερος τύπος**», «**ενόμιζα ότι στο λαό δεν είχε διασωθεί πουθενά**», «**η έκφρασις, αν και φαίνεται τέτοια, είναι δημοτική**», «**όχι πολύ διαδεδομένον**», «**και τα δυο είναι στη γλώσσα μας-ο προφορικός λόγος περιόρισε την έννοιά του**» (συστήνω-συνιστώ). Για το άρθρο «**αι**» σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Ο πληθυντικός αυτός του <θληκού> άρθρου δεν υπάρχει στην νεωτέρα γλώσσα □ την ανάγκη του δεν αισθανόμεθα συνήθως [[ακόμη και όταν μεταχειριζώμεθα τον πληθυντικόν]] παρά σπάνια (π.χ. Αθήναι, οδοί, Πάτριαι, δεν μπορούν να σηκώσουν το 'η' (ή το 'οι') και στον προφορικό λόγο μεταχειριζόμεθα εκεί το 'αι'. Ενόμιζα ότι στον λαό δεν είχε διασωθεί πουθενά. Ο κ. Πολίτης όμως (Παραδόσεις/Α' σελ. 408) τον ευρίσκει στα Σφακιά της Κρήτης. 'Και οι άνδρες ήσασιν άσπροι ως τα περιστέρια, και αι γυναίκες πορρά ωραίες, ως αι αχτίνες του ήλιου'».

2 Η αξιοποίηση του Λεξικού Καβάφη

Το *Λεξικό Καβάφη* είναι πολλαπλώς χρήσιμο για τους μελετητές του έργου του. Πρώτον, μπορεί κανείς να μελετήσει τα λήμματα και το περιεχόμενό τους σε σχέση με το λεκτικό των ποιημάτων του, να εξετάσει δηλαδή αν και σε ποια έκταση οι λέξεις του Λεξικού απαντούν στην ποίησή του και άρα αν το Λεξικό αποτελεί μια γλωσσική και γραμματολογική υποδομή για τα ποιήματα. Η λέξη **φεγγερός** του ποιήματος *Επιθυμίες* (1905) φαίνεται πως προέρχεται από τον προφορικό λόγο μιας Κυπρίας (Οκτώβριος 1903) και ενός Μιτυληναίου (sic) τον Ιανουάριο της ίδιας χρονιάς. Χρήσιμη θα ήταν μια συγκριτική μελέτη με τα *Lessico*

(1970) και Πίνακα Κοκόλη (1976), ενώ θα μπορούσε να συμπληρωθεί με έρευνα σε λέξεις των Αποκηρυγμένων και Ανέκδοτων ποιημάτων καθώς και των Πεζών του.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Καβάφης είναι ιδιότυπη, όπως και η ποίησή του (Μηνάς 1985). Δεν έχει σχέση με την καθιερωμένη δημοτική της εποχής (όπως εκφράστηκε από τους δημοτικιστές και τον Παλαμά), αλλά ταυτόχρονα βρίσκεται μακριά και από την τυπική καθαρεύουσα, παρόλη τη συχνή χρήση δικών της τύπων. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε πως η γλώσσα του είναι η γλώσσα που μιλούσαν οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας, μια κατά βάση δημοτική με αρκετούς «λόγιους» τύπους και αρκετούς ιδωματισμούς (βλ. στο Λεξικό το αιγυπτιώτικο **οκέλλα** και το πολιτικό **κέρατσος**). Ο Λίνος Πολίτης (Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Δ΄ Έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1985, σ. 234) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Βασικά η γλώσσα είναι ζωντανή, «δημοτική», οι εκτροπές προς την καθαρεύουσα είναι ίσως ένα θελημένο πεζολογικό, ρεαλιστικό στοιχείο, η δημοτικιστική όμως βάση δίνει θερμότητα και γνησιότητα στο λόγο, ενώ οι πολιτικοί ιδωματισμοί (επίμονα, και θα έλεγα, αυτάρεσκα κρατημένοι) δηλώνουν την ακριβή παρουσία του ανθρώπου». Πολλές από τις λέξεις που χρησιμοποιεί είναι αντιποιητικές, λέξεις της καθημερινής ομιλίας, οι οποίες τονίζουν τον πεζολογικό χαρακτήρα της ποίησής του.

Το ύφος του χαρακτηρίζεται από τη διαύγεια της σκέψης, τη σαφήνεια και την ακριβολογία της διατύπωσης. Η λιτότητα των εκφραστικών του μέσων (έλλειψη σχημάτων λόγου και άλλων περίτεχνων ποιητικών στοιχείων), η ειρωνεία, ο ρεαλισμός και η έλλειψη ρητορισμού και στόμφου τονίζουν ακόμα περισσότερο την αντίθεσή του με την υπόλοιπη ποιητική παραγωγή του καιρού του. Άλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ποίησής του είναι η υπαινικτικότητα, ο διδακτικός τόνος και η τεχνική της δραματικότητας (η οποία επιτυγχάνεται με τη χρήση του διαλόγου). Το ύφος του χαρακτηρίζεται πεζολογικό, κοντά στην καθημερινή ομιλία. Πεζολογικά χαρακτηριστικά έχουν και οι στίχοι του. Ο ρυθμός τους είναι κατά βάση ιαμβικός, αρκετά χαλαρός όμως και κατά κανόνα με άνισο αριθμό συλλαβών, συνήθως ανομοιοκατάληκτων. Όπως αναφέρει ο Λίνος Πολίτης (ό.π. σ. 234 – 235): «Στην ποιητική του Καβάφη τίποτα δεν είναι τυχαίο. Τα ποιήματά του τα προσέχει και τα λεππουργεί ως την τελευταία λεπτομέρεια. Η στίξη, οι περίοδοι, οι παύσεις, όλα είναι υπολογισμένα, όλα υπηρετούν την «τέχνη της ποιήσεως», ακόμα και η τυπογραφική εμφάνιση. Το καθετί τεχνουργημένο με κομψότητα και καλαισθησία».

Από τη μελέτη των λημμάτων μπορεί ο καθαφιστής να διαπιστώσει ποιους ομοτέχνους τους μελετούσε (π.χ. Παπαδιαμάντη, Παλαμά κλπ) και αποδελτίωνε, καθώς και ευρύτερα την πνευματική του σχέση με το κίνημα του Δημοτικισμού, τον Εκπαιδευτικό Όμιλο καθώς και

τον Εκπαιδευτικό Όμιλο Αιγύπτου, όπως τεκμαίρεται και από ποικίλα έντυπα που βρέθηκαν στη Βιβλιοθήκη του (Καραμπίνη-Ιατρού 2003: 147-151). Συγχρόνως το γλωσσικό του αίσθημα δεν τον εμποδίζει να υιοθετήσει επιλεκτικά και απόψεις συγγραφέων όπως ο Ροϋδης, που έγραψε σε καθαρεύουσα αλλά υποστήριζε τη χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία, και να δηλώσει στο λήμμα **ακεφιά**: «Ο Ροϋδης το θεωρεί δηλωτικόν του *‘spleen’*. Αναντιλέκτως πλησιάζει πάρα πολύ εις την έννοιαν του *‘spleen’*». Στο λήμμα **απέθαντος** παραθέτει τις απόψεις Ψυχάρη και Χατζιδάκι και τεκμηριώνει τη χρήση με Πολίτη: «Ο κ. Ψυχάρης έγραψεν (sic) “απέθαντα» διά τα έργα του Ομήρου. Ο κ. Χατζηδάκης (sic) έψεξε την έκφρασιν (βλ. Ψυχάρη «Ρόδα και Μήλα», Β΄, σελ. 368). Η λέξις ευρίσκεται εις ένα συμαϊκό παραμύθι. (βλ. Πολίτη «Παραδόσεις» Β΄, σελ. 788)».

Το Λεξικό Καβάφη πρέπει να ιδωθεί μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο γλωσσικών ενδιαφερόντων και ενασχολήσεων, όπου περιλαμβάνονται και μια σειρά άρθρων και δημοσιεύσεων του (π.χ. «Ο καθηγητής Βλάχη...», βιβλιοκρισία για Pernot). Ειδικά η εισαγωγή του έχει στοιχεία γλωσσικής θεωρίας εξαιρετικά προωθημένη για την εποχή του και η λεξικογραφική του μέθοδος (γραφές, σημασίες, χρήσεις, μεγάλα παραθέματα /περικοπές-αποκόμματα εντύπων-συμφράσεις) εμφανίζεται σύμφωνη με τις αρχές της σύγχρονης λεξικογραφίας.

Υπάρχουν φυσικά ορισμένα ακόμη φιλολογικά ζητήματα σχετικά με την εκπόνηση του Λεξικού καθώς και με τα βιβλία-λεξικά που χρησιμοποιούσε. Μεταξύ άλλων, αν αυτά ανήκαν στη βιβλιοθήκη του, αν τα δανειζόταν από βιβλιοθήκες κλπ. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Μιχάλης Περίδης (1948: 64 κ.εξ.), ο Καβάφης μεταχειρίστηκε βιβλία των αδελφών του, των φίλων του, βιβλία από δανειστικές βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας, βιβλία της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης καθώς και της Δημόσιας Δημαρχειακής (sic). Από το γεγονός ότι πολλά βιβλία της βιβλιοθήκης του είναι άκοπα προκύπτει ότι ίσως δεν είχε διαβάσει όλα τα βιβλία που περιλαμβάνονται σε αυτήν και συγχρόνως ότι τον ενδιέφερε να διαβάσει ένα βιβλίο κι όχι να το αποκτήσει, ειδικά σε περιόδους που δεν διέθετε τα μέσα. Το θέμα αυτό είναι ευρύτερο και αφορά το γενικότερο ζήτημα των πηγών του Καβάφη, όχι μόνο δηλαδή των γλωσσικών αλλά και των ιστορικών (π.χ. ιστορικά κείμενα και επιγραφές ως πηγή ιστορικών ποιημάτων).

Τα λεξικά που περιλαμβάνονται στη Βιβλιοθήκη Καβάφη και τα οποία συμβουλευόταν συστηματικά και κατά τη σύνταξη του *Λεξικού* του είναι τα εξής (Καραμπίνη-Ιατρού 2003: 121-123): α΄. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, in two vol. John Murray, 1890, β΄. *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, in two vol. John Murray, 1880, γ΄. Άγγελου Βλάχου, *Λεξικόν ελληνογαλλικόν*, 1856. δ΄. Σκαρλάτου Δ. Βυζαντίου,

Λεξικόν ελληνο-γαλλικόν, 1856, ε'. Α. Chassang, *Dictionnaire grec-français*, 1878, στ'. F. D. Deheque, *Dictionnaire grec moderne français*, 1825, ζ'. Ν. Κοντόπουλος, *Νέον Λεξικόν ελληνοαγγλικόν*, 1874, η'. Ν. Contopoulos, *A Lexicon of Modern Greek-English and English-Modern Greek*, 1869, ι'. Ιωάννης Περβάνογλου, *Λεξικόν αγγλοελληνικόν μετά προλόγου, εισαγωγής περί προφοράς της Αγγλικής γλώσσης, πίνακος των ανωμάτων ρημάτων και συντετημένων λέξεων*, 1893. ια'. Charles John Smith, *Synonyms Discriminated. A Dictionary of Synonymous Words in the English Language. Illustrated with Quotations from Standard Writers*, 1901. ιβ'. E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, 1870. ιγ'. Alfred de Wailly, *Nouveau dictionnaire français-latin*, 1865 ή 1867 (;). ιδ'. Noah Webster et al., *Webster's Condensed Dictionary*, 1891. ιε'. C.D. Yonge, *An English-Greek Lexicon Abridged from the Larger Work*, 1877. Σε αυτά ασφαλώς προστίθενται και άλλα τα οποία είχε συμβουλευθεί σε δημόσιες ή ιδιωτικές βιβλιοθήκες.

Σημάδια προσεκτικού διαβάσματος έχουν ο Ψυχάρης, ο Ροζής, ο Φωτιάδης, ο Πολυλάς και άλλες γλωσσικές μελέτες, γεγονός που καταδεικνύει πόσο τον απασχολούσε το γλωσσικό. Σε λογοτεχνικά έργα, παραθέματα των οποίων χρησιμοποιεί στο *Λεξικό* του, τα μελετά, σημαδεύει στίχους, υπογραμμίζει χωρία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εκδόσεις δημοτικών τραγουδιών που χρησιμοποιεί π.χ. η Σχολική Ανθολογία Δημοτικών Τραγουδιών (1919-21) καθώς και οι πηγές του για την τεκμηρίωση των διαλεκτικών λογοτεχνικών κειμένων κυρίως της κρητικής ποίησης π.χ. Ερωτόκριτος. Η ελληνική λαογραφία και η ελληνική δημώδης ποίηση αντιπροσωπεύονται κυρίως από τα έργα του Ν. Γ. Πολίτη «Μελέται περί του Βίου και της Γλώσσης του Ελληνικού Λαού (Α' και Β')» και «Εκλογαί από τα Τραγούδια του Ελληνικού Λαού» αλλά και άλλων (Passow-Popularia Carmina).

Το γλωσσικό υλικό του Λεξικού μαρτυρεί τον εκλεκτικισμό του Καβάφη, εφόσον ανατρέχει και χρησιμοποιεί στοιχεία από όλες τις φάσεις της ελληνικής (διαχρονική εποπτεία), συγγραφείς διαφορετικών σχολών, λόγια, δημοτικά, διαλεκτικά, αρκεί να είναι «ζωντανά» στη γλώσσα. Παρουσιάζεται έτσι ένας καινούργιος πλατύς ελληνικός κόσμος. Παρόντα είναι όλα τα στοιχεία της ταυτότητάς του Καβάφη: βυζαντινές ρίζες, φαναριώτικο γένος, αλεξανδρινή αγωγή, κοσμοπολίτικη εμπειρία (ξένες λέξεις-δάνεια), μείζων-απόδημος ελληνισμός. Μένει να καταδειχθεί ποιος είναι ο ισχυρότερος πόλος. Καθίσταται έτσι σαφέστερη η συνολική γλωσσική φυσιογνωμία και ποιητική νοοτροπία του Καβάφη. Όπως σημειώνει ο Σαββίδης (1983): «προσπάθησε να σώσει και να ταιριάξει με ποιητική ακρίβεια όλα τα ζωντανά στοιχεία της γλώσσας μας: αρχαία, μεσαιωνικά, νεότερα, εκκλησιαστικά, λογοτεχνικά, ιδιωματικά και αγοραία».

3 Βιβλιογραφία

- [1] Καβάφης Κ.Π. (υπό έκδοση) Λεξικό. Επιμέλεια Μ. Πιερής. Εκδόσεις Ίκαρος.
- [2] Καραμπίνη-Ιατρού Μ. 2003. *Η Βιβλιοθήκη του Κ.Π. Καβάφη*. Αρχείο Καβάφη/Εκδοτική Ερμής ΕΠΕ.
- [3] Κοκόλης Ξ.Α. 1976. *Πίνακας λέξεων των 154 ποιημάτων του Κ.Π. Καβάφη*. Αθήνα.
- [4] Lorando G., Marcheselli, L. & Gentilini, A. 1970. *Lessico di Cavafis*. Padova. La Garangola.
- [5] Μηνάς Κ. 1985. *Η γλώσσα του Καβάφη. Από Γραμματική και Λεξιλογική Άποψη*. Ιωάννινα.
- [6] Περίδης Μ. 1948. *Ο βίος και το έργο του Κωνστ. Καβάφη*. Ίκαρος.
- [6] Σαββίδης Γ. Π. 1985. *Μικρά Καβαφικά Α΄*. Αθήνα, Ερμής.
- [7] Σαββίδης Γ. Π. 1987. *Μικρά Καβαφικά Β΄*. Αθήνα, Ερμής.
- [8] Σαββίδης Γ.Π. 1992. *Οι καβαφικές εκδόσεις 1891-1932. Περιγραφή και σχόλια: Βιβλιογραφική μελέτη*. Αθήνα, Ίκαρος.

Χρυσούλα Καραντζή

Ερευνήτρια Κέντρου Ερεύνης Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων
της Ακαδημίας Αθηνών